

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ז, תשט"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשון בגלותה ובתחייתה *

ב. לשון המקרא במסורותיה שבכתב
יסודה של לשוננו הוא התנ"ך. אסופת ספרי המקרא.
שאינה אלא חלק מספרות ישראל בימי קדם, היא המסד.

* סדרת שיחות ששודרו ב"קול ישראל"; ר' לשוננו לעם סז—סח.

שעלו בנויה ידיעת הלשון, ואין אנו יכולים לשער היום.
מה הייתה דמותה של לשוננו, לולא היה המקרא בדינו.
כיצד נשתמר המקרא והגיענו עד היום, ובעיקר — כיצד
נשתמר המקרא, עד שהחלו להדפיסו?

על שאלות מעניינות וחשובות אלה לא נוכל לענות
אלא בקצרה, ובייחוד ניתן דעתנו על בחינות אחדות שלהן.
בחינות הצמודות לשאלת קיומה של הלשון במרוצת הדורות.
ספרי המקרא, ובעיקר התורה, נהוגים בעם עד היום בשתי
צורות שונות. הספרים הנקראים בבית־הכנסת בציבור,
כתובים על מגילת קלף, הנוסח הכתוב במגילה זאת אין
בו חלוקה לפסוקים, אלא רק לפרשיות, ואין בו שום סימני
ניקוד וטעמים. הצורה השנייה היא צורת המִצְחָף (הקִדְכֶס).
מבחינה חיצונית דומה המצחף לכל ספר, שבו רגילים לקרוא
היום, ושלא כמגילה מונחים דפיו זה על זה. הנוסח הכתוב
במצחף — התנ"ך, שאנו נוהגים בו היום לכל דבר חוץ
מקריאה בציבור בבית־הכנסת — יש בו חלוקה לפסוקים
ויש בו סימני ניקוד וטעמים.

הצורה שהזכרנו ראשונה היא הקדומה מבין השתיים.
והיא שהייתה הדרך היחידה המקובלת של כתיבת ספרים
על קלף בימי קדם בישראל ובעמים אחרים, ואילו
הצורה השנייה נראה, שלא הייתה נהוגה בישראל לפני
סוף המאה השישית לסה"נ. אבל ענייננו כאן אינו
בהשוואה החיצונית של צורת המגילה וצורת המצחף, אלא
בהבדלים הפנימיים שביניהן, ובעיקר — בניקוד ובטעמים.
תבה נראה, כיצד נולדו ובאו לעולם סימנים אלה של ניקוד

ושל טעמים. אחרי שנקבע סופית נוסח המקרא על כתיבו.
 הורגש הצורך לשמור על נוסח זה שלא ישתבש. בעיה זאת
 לא הייתה קלה כלל, ואכן טרחו דורות רבים ועמלו לשמור
 ולקיים לבאים אחריהם את נוסחם של ספרי המקרא בטהרתו.
 כך התחיל העיסוק בנושא המיוחד הנקרא קְסָרָת, או מְכוּנָה;
 העוסקים בו נקראו „סופרים“, והיום מכנים אנו אותם בעלי
 המסורה, חכמי המסורה או מְסָרָנִים. הגדרה ממצה לתפקידה
 של מסורת המקרא העלה רבי עקיבא: „מסורת סיג לתורה“;
 כלומר, המסורת היא מעין גדר הבאה לשמור ולהגן. מטבעם
 של הדברים טיפלה המסורה ברבבות פרטים, והעברתה על-
 פה הצריכה הטלת עומס גדול על הזיכרון. לפיכך המציאו
 חכמי המסורה שיטות מְנִימוֹטְכְּנִיּוֹת, שיטות של סימנים,
 הבאים להקל על הזיכרון. לשם הדגמת העניין ניטול את
 המלה העברית הכתובה מכה. צירוף זה של אותיות אפשר
 לִקְרֹאוּ מְכָה, מְכָה, מְכָה, מְכָה; הצורות השכיחות הן מְכָה,
 מְכָה, מְכָה. לפני המצאת הניקוד לא הייתה בידי הקורא
 במקרא דרך לדעת היאך לקרוא, אם מְכָה או מְכָה או מְכָה,
 אלא מתוך הסתמכותו על מה שקנה מרביתו. אבל לא כל
 אדם בעל זיכרון הוא, ולא תמיד שולט האדם בזיכרונו.
 המלה מְכָה נמצאת במקרא חמש פעמים (שמות ב, יא
 ז, יו; מל"ב ו, כב; ישע' יד, ו; יחזקאל ז, ט), וכדי
 לתת בידי הקורא סימן לרבר ניסחו בעלי המסורה מעין
 פתגם, שכינסו בו מלים מחמשת הפסוקים הללו. אמרה זאת

ארמית היא במקורה: „מכה ה פתחין וסימניהון עברה
 בחוטרא לא תלקי עממין ברוגזא ה' מחי";
 ותרגומה: „עברי במטה לא תכה. עמים בעקנה ה' מכה".
 המלה „עברי" באמרה זאת רומזת לכתוב „מָה איש
 עברי מאחיו" (שמות ב. יא); המלה „במטה" — לכתוב
 „הנה אנכי מָה במטה" (שם ז. יא); המלים „לא תכה" —
 לפסוק „ויאמר לא תכה האשר שבית בחרבך ובקשתך
 אתה מָה" (מל"ב ו. כב); „עמים בעברה" — לכתוב „מָה
 עמים בעברה" (ישע' יד. ו); והמלים „ה' מכה" — לכתוב
 „וידעתם כי אני ה' מָה" (יחזקאל ז. ט). יש בה באמרה
 זאת אפוא לחזכיר לקורא, כי בעת שהוא מוצא את הכתיב
 מכה בפסוקים אלה, עליו לקרוא את המלה מָה. בסגול.

כשאנו קוראים היום בתנ"ך מנוקד ואין אנו מסופקים
 בדרך קריאתה של מלה זאת או של חברתה, קשה לנו
 לשער, מה היו הקשיים שנתקלו בהם אבותינו בתקופות
 שלפני המצאת הניקוד. דרך הכתיב המקובלת של לשוננו
 אינה מסמנת את התנועות אלא באופן חלקי, וצורה אחת
 שבכתיב עשויה, כידוע, להתפרש בקריאה בכמה וכמה
 דרכים. משום כך הייתה להמצאת הניקוד חשיבות עצומה

1. ה' פתחין — כלומר חמש פעמים באה המלה מכה בסגול
 (תנקרא גם „פתח קטן"). בהערות המסורה הגדולה לתיבה זו במל"ב ו.
 כב: „מכה — ה' בסגול".

2. הבאנו כאן את האמרה לפי המסורה הגדולה לישע' יד. ו.
 במסורה הגדולה לפסוקים אחרים מבין חמשת הנוכרים אתה מוצא
 שינויים קלים בניסוחה של האמרה.

לקביעת הקריאה הנכונה והמוסמכת של המקרא, להנחת היסוד להבנתו בעם לתפוצותיו ולשימורה של העברית במסורתה הקדומה. בעלי המסורה וממציאי הניקוד ראו לפנייהם את הלשון בגלותה, את המקרא המקובל והמקודש בעם לפזוריו. המצאתם של הניקוד והטעמים על שלושת תפקידיהם — סימון מקום הטעם בתיבה, ציון ההפסקים וההקשרים התחביריים, תיווי נעימת הקריאה — הייתה בשעתה חידוש גדול, חידוש שחולל מהפכה בהוראת הקריאה לתינוקות של בית-רבן וקבע במידה רבה את מהותה של הלשון שהועברה בדרך הקריאה והלימוד, דור מפי דור עד ימינו. ידועות לנו שלוש שיטות של ניקוד, והן נוצרו בתקופת הגאונים. שיטת הניקוד שאנו משתמשים בה היום — הניקוד הטברני — היא אחת מן השלוש. שתיים האחרות, המצויות בכמה וכמה כתבי-יד, קרויות „ניקוד בבלי” ו„ניקוד ארץ-ישראלי”. ואל יפליאנו השם „ניקוד ארץ-ישראלי” בניגוד ל„טברני” — והלא גם טבריה בארץ-ישראל היא! שתי שיטות ניקוד שימשו בתחומיה של ארץ-ישראל: אחת מהן, שעלתה במרוצת הזמן לדרגת החשיבות העיקרית, נוצרה באסכולת חכמים, שפעלה בטבריה, ומכאן שמה. השם „ניקוד ארץ-ישראל” בא לציין את השיטה, שנוצרה בארצנו בידי אסכולה שונה מאסכולת טבריה.

בין שלוש השיטות קיימים הבדלים חיצוניים ופנימיים, ומקורם במסורות המבטא, שהיו רקע לסימני הניקוד. ההבדל החיצוני הבולט ביותר בין השיטות הוא בכך, שסימני הניקוד בשיטה הארץ-ישראלית ובבבליית

מושמים כולם מ על לאותיות, ואילו סימני הניקוד הטברני מושמים, כידוע, רובם מתחת לאותיות, ורק מיעוטם — מעליהן. הבדלים חיצוניים אחרים הם הבדלי הצורה שבין הסימנים. בניקוד הארץ־ישראלי הפתח הוא, כמו בניקוד הטברני, קו מאוזן, אלא שהוא מושם, כאמור, מעל לאות. הקמץ, לעומת זאת, הוא — שלא כבניקוד הטברני — קו מאונך. בניקוד הבבלי סימני הפתח והקמץ אינם בעיקרם אלא האותיות ע' (>) וא' קטועה (<):

כאמור, מביעות שלוש שיטות הניקוד הנידונות דרכי מבטא נבדלות. בניקוד הבבלי, למשל, משמש סימן אחד לפתח ולסגול; משמע, שבהגייה המובעת בניקוד זה זהות היו שתי תנועות אלה, וכך נוהגת ההגייה המסורתית של יהודי תימן עד היום. באחד השלבים של הניקוד הארץ־ישראלי, אין הבחנה בשימוש הסימנים המציינים את הקמץ והפתח, ומכאן אנו מסיקים, שבהגייה המובעת בו לא היה הבדל בין הקמץ ובין הפתח. מתוך שיטות הניקוד השונות יש בידנו אפוא ללמוד גם על מבטאיה הקדומים של העברית.

ועוד: מתוך השוואת המסורות אנו למדים גם עניינים חשובים שבתחום התצורה של העברית, בין בפעלים, בין בשמות, בין במלות. כדי להדגים את הדבר אביא פסוק אחד במסורת הבבלית הקדומה שנשתמרה לנו בכתבי־יד. ניקודו של פסוק זה (דהייב יח, כט) במסורת הטברנית הוא: נִיאֶמֶר מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל אֶל־יְהוֹשָׁפָט הַתִּחַשְׁשִׁי נָבֵא בַּמֶּלֶכָה וְאַתָּה לָבַשׁ בְּגָדֶיךָ נִתְסַפֵּשׁ מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל וַיָּבֹאוּ בַּמֶּלֶכָה. במסורת הבבלית: ויאמר מלך ישראל אל

יהושפט התחפש^ט ובוא במלחמה ואֵתָה לַבַּשׁ בְּנֹדֶךָ וַיִּתְחַפֵּשׂ
מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל וַיָּבֹאוּ קָמְלִחָהוּ^ק.

שיטות הניקוד ומסורות המקרא הארץ-ישראליות והבבליות נדחו בסופו של דבר מפני השיטה הטברנית. שנתקבלה ברוב עדות ישראל. כנראה למן המאה האחת-עשרה ואילך. רק עדה אחת. עדת יהודי תימן. הוסיפה להחזיק בניקוד הבבלי (הקרוי בפי בני תימן „ניקוד עליון“) עד הדורות האחרונים. כיצד נסביר את התבטלותן של שיטות הניקוד של ארץ-ישראל ובבל מפני אחותן-צרתן הטברנית? ידועים היו בני טבריה בצחות-לשונם, ומן המאה העשירית ואילך הקלה ההנחה, שהמבטא הטברני הוא מבטאה הקלאסי של העברית, מתבססת בעם לגליותיו ולתפוצותיו. גם מבחינה אחרת הלך שמם של אנשי טבריה לפניהם — הם נתפרסמו כבעלי מקרא. כמקפידים הקפדה מופלגת על המסורת הקדומה של המקרא שבידיהם. בייחוד ידועה הייתה משפחה אחת בטבריה, משפחת בן-אשר, שבניה עסקו בענייני מסורת המקרא לפחות במשך שישה דורות. בכוח

1. הערות אחדות לפסוק שבמסורת הבבלית: הבאנו את ניקודו של כתב־יד בבלי זה — בסימני ניקוד טברניים, מקבילים לסימני הניקוד המקוריים שבו; ניקודו של כתב־היד הובא במלואו, ואותיות שאינן פנוקדות כאן חסרות ניקוד הן גם בכתב־היד; שוואים נחים אין בכתב־היד הבבליים מציינים בדרך כלל, ויש שאינם מציינים גם שוואים נעים; בפסוק זה אין המנקד מצוין דגשים, לא קלים ולא חזקים (בעניין סימון הדיגוש בכללו אין בכתב־היד הבבליים נוהגים עקיבות). הסמך שמעל השי"ן בתיבה „תתחפש“, ויתחפש“, באה לציין סיון שמאלית; הקו"ף שמעל הבי"ת בתיבה „במלחמה“ היא סימן הקָפָה הבבלי (קיצור המלה „קיספא“).

שתי סגולות אלה, צחות הלשון והמבטא וקיומה של מסורת המקרא לפרטיה ולדקדוקיה, נעשתה טבריה — שנקראה באותם הימים מעזיה, על שם משפחת הכהנים מִצְנִיָּה (נחמ' י ט; מעזיהו — דהיי"א כד, יח), שישבה בה אחרי חורבן ביתר — מרכז לתפוצות. חכמים ממקומות שונים, מפרס שבמזרח ומפֶּס שבמערב, נהרו אליה, בבקשם ללמוד ענייני מבטא ובעיות שבמסורת המקרא. כוונתם של חכמים אלה הייתה ללמוד על מנת ללמד, בשובם לקהילותיהם, את הלשון ואת המקרא, כפי שקנו אותם מפי רבותיהם שבטבריה. כך נדחו אט אט שיטות הניקוד וקסורות המקרא האחרות, שההבדלים ביניהן לבין המסורת הטברנית — שנתקבלה ונקבעה לדורות — היו בעיקר הבדלים שבניקוד ובטעמים. נוסח המקרב באותיותיו היה בעיקרו של דבר אותו נוסח בין באסכולת טבריה בין באסכולות האחרות.

בדרך-כלל מסתבר אפוא, שקבלת הניקוד הטברני בעדות ישראל חפפה את קבלת מסורת המקרא הטברנית. יוצאת מכלל זה רק עדת אחת: בני תימן, שהשתמשו בניקוד הַבְּלִי עד הדורות האחרונים, קיבלו את מסורת המקרא הטברנית בתהליך מודרג, שתחילתו במאה השלוש-עשרה וסופו כנראה במאה החמש-עשרה. תהליך זה החל, כשהגיעו לתימן דברי הרמב"ם (משנה תורה, הלכות ספר תורה ח, ד), שבהם הוא קובע: „וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא

1. עיין: הרב י' קאפח, ניקוד טעמים ומסורת בתימן, סיני כט

(תשי"א), רסא—רסו.

הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים, ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו, ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו*. דברים אלה של הרמב"ם גרמו להם לבני-תימן, שיעקרו מן המסורת הקדומה שבידיהם, הקרובה למסורת הקרויה בבלי, ויקבלו את מסורת טבריה. קבלתה של מסורת טבריה בכל התפוצות הייתה בה חשיבות גדולה מבחינה היסטורית: כתבי-הקודש צורתם אחת היא בכל פזורי ישראל. בכך הוצב כן איתן לנוסח המקרא שבישראל ויסוד יציב ללשון השרויה בגלות. אבל מבחינה אחרת, מבחינת תולדותיה של הלשון, עלינו לזכור, שהמסורת הטברנית של הניקוד ושל המבטא אינה אלא אחת ממסורותיה של העברית. מסורות אחרות מצויות לפנינו בכתב-יד שבניקוד הארץ-ישראלי והבבלי, ולתמונת הלשון העולה מתוכן מוצאים אנו השלמות חשובות במסורות שבעל-פה, בקריאת העברית שבפי עדות ישראל. מסורות אלה כולן לימוד הן צריכות*, שכן בלעדיהן לא תיתכן הכרת תולדותיה של לשוננו.

* מקצת ספרות:

1. ב' קלאר: מראשיתו של הדקדוק העברי, בתוך קובץ מאמרים—מחקרים ועיונים (ת"א, תשי"ד), עמ' 1—7.
2. ב' קלאר: טבריה בתקופת הגאונים. שם, בעיקר עמ' 203—207.
3. מ"צ סגל: מבוא המקרא, ספר רביעי, עמ' 892—910.